

*Бабаназар Муртазаев**Термиз ДУ доценти, филология фанлари номзоди***ШОИР АШРАФ**

Аннотация:Мақолада шоир Ашраф ва унинг ижоди ҳақида Алишер Навоий асарларидаги маълумотларнинг қиммати, аҳамияти каби ҳодисаларга урғу берилади. Айни замонда бу борада озарбайжон олимларининг қўлга киритган ютуқлари борасида ҳам баъзи хабарлар илова этилган.

Калит сўзлар:Навоий, Ашраф, “Хамса”, татаббуъ, шоир, шеър, тазкира, анъана, пайрав, мавлоно, Мароғойи, замондош, бадийи, ижод, дарвеш.

Annotation:The article emphasizes the significance and value of the information regarding the poet Ashraf and his works found in Alisher Navoi's writings. At the same time, some insights into the achievements of Azerbaijani scholars in this field are also included.

Keywords:Navoi, Ashraf, "Khamasa", imitation, poet, poetry, tazkira, tradition, follower, Mawlana, Maraghoi, contemporary, artistic, creativity, dervish.

Аннотация:В статье подчеркивается значение и ценность сведений о поэте Ашрафе и его творчестве, содержащихся в произведениях Алишера Навои. В то же время приводятся некоторые сведения о достижениях азербайджанских ученых в данной области.

Ключевые слова:Навои, Ашраф, «Хамса», подражание, поэт, поэзия, тазкира, традиция, последователь, Мавлоно, Мароғойи, современник, художественный, творчество, дервиш.

Алишер Навоий “Хамса” дostonларидаги анъанавий муқаддимотларда салафлари Низомий Ганжавий (1141–1209) ва Амир Хусрав Дехлавий (1253–1325) ҳамда Абдурахмони Жомий (1414–1492) мадҳига бағишланган бобларда гоҳо шоир Ашрафга ҳам ишора қилиб ўтади. Чунончи, “Фарҳод ва Ширин” дostonидаги VI боб Низомий ва Дехлавий ҳамда VII боб Жомий мадҳига бағишланган, кейинги IX бобда ушбуларни ўқиймиз:

Ва лекин соҳири Ҳиндустоний,

Ёзарда бу маломат дostonи.

Чу торти хомаси таҳрири таъжил,

Бу ишга берди кўп тағйиру табдил (–Б.48)¹.

Диққат қилинса, Алишер Навоий устози Амир Хусрав Дехлавийни “Ширин ва Хусрав” дostonига ишора қилиб, бу борадаги амалга оширилган истилоҳларга, ўзгаришларга очиқча ишора қилмоқда. Кейинги бир ўринда:

Бу майдонга чу Ашраф сурди маркаб,

Бу сўзни ўзга навъ этти мураттаб (–Б.49)².

¹ Навоий Алишер. 20 томлик. Т.8. Фарҳод ва Ширин.– Тошкент: “Фан”, 1991. – Б.48.

² Шу манба. –Б. 49.

дейилади, байтда Ашрафнинг “Хамса” ёзиш майдонига от суриб кириб келгани ва бошқача бир тарзда, яъни ўзига хос йўсинда сўз айтгани олқишланмоқда. Агар синчков назар ташланса, Ашрафнинг “Риёз-ул-ошиқайн” (“Ошиқлар боғи”) ёки “Ширин ва Хусрав” достони “Ўзга навъ” – ўзига хос йўналишга эгаллигига баралла очикчасига ишора берилиб, оқилона тан олинмоқда!

Шу фикрга яқин талқин “Лайли ва Мажнун”да давом эттирилади:

Чун етти бу базмгаҳга Ашраф,

Бўлди ўзи хўрдига мушарраф (–Б.31)³.

Яъни: хамсанавис шоирлар базмига иштирок этган Ашраф ўзига яраша асар ярататишга мушарраф бўлибди. Бу хил баҳо, шубҳасиз, Ашраф “Хамса”сининг Алишер Навоий тарафидан эътироф этилишига катта асос борлигини исботловчи омиллардан биридир. Шугина икки мисрадан иборат байтда Ашрафнинг хамсанависликдаги мақоми беқиёс таъкидини топмоқда десак мутлақо муболаға қилмаган бўламиз.

Алишер Навоий “Сабаъи сайёр”да Ашрафни яна тилга олади:

Гарчи бир нуктагўй Ашраф ўлуб,

Ўзи макдуриға мушарраф ўлуб.

Яхши ё худ ёмон деди, ғам эмас,

Яхши гар бўлмаса, ёмон ҳам эмас (– Б.38)⁴.

Ашраф нозик маъноли сўзлар айтувчи дейилмоқда, у қўлидан келганича ҳаракат қилиб “Хамса” ёзди. Тўғри, унинг “Хамса”си яхши ёки ёмондир, лекин унинг “Хамса”си сиртдан яхшидек туюлмаслиги мумкин, аслида уни ёмон деб бўлмайди. Алишер Навоий айтган мулоҳазалар, афтидан, ўша замон Ҳирот адабий муҳитида рўй берган ва Ашраф “Хамса”си теварагидаги кизгин баҳсу мунозараларнинг акс-садосига ўхшаб кетади. Юқоридагилардан хулоса шуки, демак Алишер Навоий катта замондоши Ашраф “Хамса”си билан таниш бўлган, бўлмаса бу хил дадил фикрлар изҳор этиши мумин бўлмас эди.

Ашраф ҳақида маълум миқдордаги маълумотлар “Тожиқ адабиёти ва санъати энциклопедияси” қомусида учрайди: “Абуали Ҳусайн ибн Ҳасан Мароғий (таваллуд йили номаълум, вафоти 1459 йил) форс-тожиқ шоири. Дарвеш Ашраф Хиёбоний номи ила ҳам машҳурдир. Ашраф 1434 – 1440 йиллар оралиғида Низомий Ганжавий (1141–1209)га пайрав қилиб “Хамса” тартиб берган, унинг дostonлари “Минҳож-ул-аброр” (“Яхшилар йўли”), “Риёз-ул-ошиқайн” (“Ошиқлар боғи”) ёки “Ширин ва Хусрав”, “Ишқнома” ёки “Лайли ва Мажнун”, “Ҳафт авранг” (“Етти тахт”) ва “Зафарнома”лардан иборат. Ашрафнинг тўрт девони ҳам мавжуд: “Унвон-уш-шабоб” (“Ёшликнинг бошланиши”), “Хайр-ул-умур” (“Умр яхшиликлари”), “Боқиёт-ус-солеҳот” (“Мангу яхшиликлари”), “Мужаддадот-ут-тажаллиёт” (“Жилвалар хушхабари”), уларда шеърятнинг қасида, ғазал, китъа, рубоий ва бошқа лирик жанрлари мавжуд. Ғалати томони шундаки, Алишер Навоий бу шеърый девонлар ҳақида негaдир гапирмайди ҳам, изоҳ ҳам бермайди.

Дарвеш Ашрафнинг Хиёбонийнинг “Садпанди Али” (“Алининг юз панди”) асари ҳазрат Али ибн Абутолибга нисбат берилган юз ҳикматни қамраб олади, у араб тилидан қилинган рубоийлар таржимасидир. (Рашидиддин Ватвот (1088–1182)нинг ҳам худди шу хил номдаги асари бор, у ҳам ҳазрат Али (вафоти 661)нинг юз ҳикмати жамланган рубоийлар тўпламидир. Алишер Навоийнинг “Назм ул-жавоҳир” асари, ажаб эмас, балки

³ Навоий Алишер. 20 томлик. Т.9. Лайли ва Мажнун.–Тошкент: “Фан”, 1992. – Б.31.

⁴ Навоий Алишер. 20 томлик. Т. 10. Сабаъи сайёр. – Тошкент: “Фан”, 1992.– Б.38.

Ватвот ва Ашраф асарларининг таъсирида ёзилгандир. Бу ҳақда “Мажолис ун-нафоис”нинг олима Суйима Ғаниева тузган изоҳлар қисмига қаранг—Б.М. —Б.219)⁵. Ашрафнинг адабий мероси бизнинг давримизгача етиб келган, аммо шоирнинг дoston ва девонларининг қўлёзма нусхалари камлиги боис, ҳануз нашр ишлари амалга оширилмаган. Унинг ижодидан байтлар:

Беҳунарй мояи сад ғам бувад,
Сад ҳунар аз одамие кам бувад.
мазмуни: Ҳунарсизлик асосдир юз ғамга,
Юз ҳунар ҳам камдир одамга...

.....

Хоҳам , ки чўби шавам, то ту гоҳ-гоҳ,
Дар ҳоли ман ба гўшаи чашме кунй нигоҳ” (— С.205)⁶.

Суйима Ғаниева томонидан амалга оширилган таржимани пастда келтириб, ўтамыз, бу ерда такрор бўлмаслиги учун соқит этдик, чунки айна юкоридаги байт “Мажолис ун-нафоис”дан олингадир.

Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”(1491–1498) ва “Насойим ул-муҳаббат”(1495) асарларида Ашрафга махсус тўхталади. “Мажолис ун-нафоис”нинг биринчи мажлисида куйидаги хабарлар берилади: “Мавлоно Ашраф –дарвешваш ва номуродшева киши эрди. Ва кийиз бўрк устига қурчук чирмар эрди. Ва эл била дағи омизиши оз эрди. Кўпроқ авқот “Хамса” татаббуъига сарф қилур эрди, то ул китобни тугатар тавфиқи топти, воқеан ўз хурди ҳолига кўра ямон бормаидур. Афв фазилатида “Хамса”сидин бу байт яхши воқеъ бўлубтурким:

Ба назди касе к-ў ба дониш меҳ аст,
Зи мужримкуши журмбаҳши беҳ аст.
(мазмуни: Билимда илғор бўлган шахс қошида гуноҳқорни ўлдиришдан гуноҳни кечиш афзалроқдир).

Бу ғазал матлаи дағи анингдурким:

Хоҳамки, чўби тийр шавам,то ту гоҳ-гоҳ,
Бар ҳоли ман зи гўшаи чашме куни нигоҳ” (—Б.16)⁷.
(мазмуни: Ўқнинг чўпи бўлишни иштайман, токи сен баъзи-баъзида ҳолимга кўз учи билан қарагайсан. Бу ерда шоир ўқ тортганда, кўз кири билан нишонга боқиши каби ҳолатни назарда тутмоқда. Таржималар “Мажолис ун-нафоис”нинг изоҳлар қисми(—Б.219)да келтирилган). Англашиладики, Алишер Навоий замондошининг табиати, хулқ-атвори, ҳатто кийинишигача эътибор қаратади, Ашрафга хос одамовийлик ҳам назардан соқит этилмайди. Баралла айтиш мумкинки, Навоий ёшлик чоғлари Ашрафни кўрган ва шоир ўзининг кўп вақтини “Хамса” ёзиш билан ўтказишини атрофдагилардан эшитгани табиий.

“Насойим ул-муҳаббат”да Ашраф таърифи ушбу хилда келтирилади: “731. Мавлоно Ашраф қ.с. — Ҳирот шаҳрида бўлур эрди ва сўфия тариқи била сулуки бор эрди. Бошига кийиз бўрк қўяр эрди ва назм аҳли акобири била суҳбат тутуб эрди. Кўпи ани дарвешлик жиҳатидин таъзим қилурлар эрди. Кўпрак авқотини “Хамса” назмига ўтқарур эрди. Оқибат ул-умр ул мутабаррак китоб итмомига мушарраф бўлурға тавфиқ топти. Бу байтни гўёки матлуб висоли вақти айтмиш бўлғайким, байт:

⁵ Навоий Алишер. МАТ 20 томлик. Мажолис ун-нафоис. Т.13. — Тошкент: Фан, 1997. — 284 б.

⁶ Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Иборат аз 3 чилд. Чилди 1.— Душанбе, 1988. — 544 сах.

⁷ Навоий Алишер. МАТ 20 томлик. Мажолис ун-нафоис. Т.13. Кўрсатилган манба.

Аз шарафи васли ту Ашраф шудем,
Давлати мо буд мушарраф шудем.

мазмун:

Васлинг шарафидан Ашраф бўлдик,
Давлатимиз экан мушарраф бўлдик” (–Б.477)⁸. (Суйима Ғаниева “Мажолис ун-нафоис”нинг изоҳлар қисмида ушбу байтнинг бошқачароқ йўсиндаги таржимасини амалга оширган: Сенинг васлинг шарафи билан Ашраф (яъни, шарафли) бўлдик, бу биз учун давлат эди мушарраф бўлдик.–Б.219)⁹. Кўринадики, Алишер Навоий бу ўринда Ашраф ҳақидаги маълумотларида шоирнинг Ҳиротда яшагани, назм аҳлининг улуғлари билан суҳбат кургани, унинг тариқатда собитқадамлиги сабабидан хурмат қилишларини илова этади. Дарҳақиқат шоир Дарвеш Ашраф Хиёбоний номи билан танилганлиги хусусида манбалар гувоҳлик беради. Навоий шоир Ашрафнинг кўп вақтини “Хамса” ёзишга сарф этганлигини таъкидлайди ва бу табаррук китобни ёзиб тугатганини мамнуният билан эътироф этади.

“Муҳакамату-л-луғатайн”да Ашрафга доир муҳим эслатма мавжуд, унда “Яна чун “Сабъаи сайёра” расадин замирим боғлабтур, Ашраф “Ҳафт пайкар”ининг етти хурвашин пешкашимга яроғлабтур” (–Б. 22)¹⁰, – деб ёзилган. Алишер Навоий ўзининг “Хамса” дostonлари учун асос бўлган асарларни бир-бир санаб ўтар экан, “Сабъаи сайёр”нинг яратилишига Ашраф дostonи “Ҳафт авранг” (Етти тахт”) асаридан кўпроқ истифода этганини таъкидламоқда.

Дарвеш Ашраф Хиёбоний ижод йўли ва унинг қўлёзма асарлари хусусида озарбайжон олимларидан Тоҳир Маҳаррамов ва М. Д. Кязимовларнинг қатор мақолалари илмий журналларда эълон қилинган. Биз мақоламизнинг фойдаланилган адабиётлар рўйхати қисмида улардан айримларини қайд этдик, холос. Тоҳир Маҳаррамовнинг “Ашраф Мароғойининг “Минҳож-ул-аброр” асари” ҳақидаги мақоласининг рус тилидаги изоҳ қисмида ўқиймиз: “Жизнь и творчество Ашрафа до сих пор не изучены, а сочинения не опубликованы. Единственная рукопись “Хамсы” поэта которую можно пока привлечь к исследованию, находится в Бодлеанской библиотеке в городе Оксфорде”¹¹. (таржимаси: Ашрафнинг ҳаёти ва ижоди ҳануз ўрганилганича йўқ, асарлари нашр этилмаган. Шоирнинг ҳозирча тадқиқот ишларига жалб этиш мумкин бўлган “Хамса”сининг ягона қўлёзмаси нусхаси Оксфорд шаҳрининг Бодлеан кутубхонасида сақланади. Ушбу фикрлар 80-йиллар айтилган, оз-эмас, кўп эмас 45 йил бўлибди, афсуски, ҳозиргача қанча ишлар қилинган билмаймиз, бир пайтлар 80 – 90-йиллар Озарбайжоннинг “Эдэбијјат, дил вэ инчэсэнэт” – “Адабиёт, тил ва санъат” журналларига обуна бўшлар эдик.) Муаллиф “Минҳож-ул-аброр” (“Яхшилар йўли”) дostonи мундарижасини ўз мақоласида атрофлича таҳлил назаридан ўтказиб, асардан мисоллар ҳам келтиради:

Аз шарафи илм суҳандон шави,
Илм шавад тожо то султон шави¹².

мазмун:

Илм шарафи ила суҳандон бўласан,
Илм бу тождир, сен эса султон бўласан.

⁸ Навоий Алишер. МАТ 20 томлик. Насойимул-муҳаббат. Т.17.– Тошкент: “Фан”, 2001. – 592 б.

⁹ Навоий Алишер. МАТ 20 томлик. Мажолис ун-нафоис. Т.13. Кўрсатилган манба.

¹⁰ Навоий Алишер. МАТ 20 томлик. Т.16. . – Тошкент: “Фан”, 2000. – Б.22.

¹¹ Фойдаланилган адабиётлар рўйхатига қаранг. - . 17–23.

¹² Кўрсатилган манба.– С.22.

Бу ҳолатни М. Д. Кязимов мақоласида ҳам кузатдик:

Ҳар ки бад кард бад жазо бинад,

Нек мардум бади кўжо бинад ¹³.

мазмуни:

Кимки ёмонлик қилса, жазо олади ёмон,

Яхши одам ёмонлик кўрмас зинҳор ҳеч қачон.

Биз ҳам ихтиёримиздаги Дарвеш Ашраф Хиёбонийнинг “Ҳафт авранг” қўлёзмасидан мисоллар келиришни лозим топдик. Бир пайтлар, тахминан 1990 йил эди чоғим, устоз акамиз Саидбек Ҳасанов (1945–2019)дан шу асар қўлёзмасининг фотокопиясини олган эдим. Мисолни “Оғози дoston” қисмидан келтирдик:

Аввал аз Ҳақ, дуввум зи пайғамбар,

Сейум аз подшоҳ ном овар

Ин дам аз подшоҳ ёд кунам,

Руҳи Баҳроми Гўр шод кунам¹⁴.

мазмуни:

Аввал Ҳақ, иккинчи пайғамбар,

Учинчи шоҳнинг номин келтир.

Бу дам подшоҳни ёд олайн,

Баҳром Гўр руҳин шод этайин.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Кязимов М.Д. Новеллы поэмы “Ҳафт авранг” Ашрафа Марагаи // Изв. АН АзССР, сер. лит. яз. и иск. – 1984. – № 1. – С. 32–37.
2. Магеррамов Тахир. “Минҳадж уль-аброр” Ашрафа Марагаи // Изв. АН АзССР, сер. лит. яз. и иск. – 1982. – № 4. – С. 17–23.
3. Магеррамов Т.А. Амир Хосров Дехлеви и Ашраф Марагаи // Амир Хосров Дехлеви: Сб. науч.тр. ТашГУ. 1987.–С. 33–42.
4. Магеррамов Т.А. О поэме “Ҳафт оуранг” Ашрафа Марагаи // Изв. АН АзССР, сер. лит. яз. и иск. –1989. – № 1. – С.17–22.
5. Навоий Алишер. 20 томлик. Т.8. Фарҳод ва Ширин. П.Шамсиев илмий-танқидий тексти асосида дostonни изоҳлар билан нашрга тайёрловчи Суйима Ғаниева. – Тошкент: “Фан”, 1991.– 544 б.

¹³ Кўрсатилган манба. –С.33.

¹⁴ Қўлёзманинг 8-варағи.

6. Навоий Алишер. 20 томлик. Т.9. Лайли ва Мажнун. П.Шамсиев илмий-танқидий тексти асосида дostonни изоҳлар билан нашрга тайёрловчи Т. Ғафуржонова. – Тошкент: “Фан”, 1992. – 356 б.
7. Навоий Алишер. 20 томлик. Т. 10. Сабаъи сайёр. П.Шамсиев илмий-танқидий тексти асосида дostonни изоҳлар билан нашрга тайёрловчи М.Мирзааҳмедова. – Тошкент: “Фан”, 1992.– 448 б.
8. Навоий Алишер. 20 томлик. Т.13. Мажолис ун-нафоис. Матнни изоҳ ва таржималар билан нашрга тайёрловчи Суйима Ғаниева. – Тошкент: “Фан”, 1997. –284 б.
9. Навоий Алишер. МАТ 20 томлик. Т.16. П.Шамсиев матни асосида изоҳ ва таржималар билан нашрга тайёрловчи Суйима Ғаниева. – Тошкент: “Фан”, 2000. –336 б.
10. 10. Навоий Алишер. МАТ 20 томлик. Т.17. Насойимул-муҳаббат. Нашрга тайёрловчилар: С.Ғаниева, М.Мирзааҳмедова. Арабча ва форсча матнларни таржима қилиб, нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир С.Рафиддинов.– Тошкент: “Фан”, 2001. –592 б.